

ևս համարձակութիւն առեալ՝ ազատօրէն շրջի ի քաղաքիս և որ զգալի ևս է ճանաչողաց զպատիւ և զանպատուութիւն համագ-
գային՝ յանդգնագոյնս բարբառի զանձնէ՝ պարծելով և հրատա-
րակելով ամենայն ուրեք, թէ տոսիսն իւր ներսէս չունի իրա-
ւունս և ոչ իսկ իշխանութիւն կոչելոյ զինքն յատեան իւրս։
և թէ ինքն չէ նորա ծառայ, չէ ընդ իշխանութեամբ նորա, և
այլն։ Եւ զՁէնջ՝ որպէս և զմեծարու Աղայ Յարութիւնէ Պօղոսեան
Խալիպեանց՝ անհամեստս զօղանջէ, զերկոսեանդ համարելով
իւր թշնամիս, և այլն։

Թէպէտև կամք էին Դէլեանովի՝ զնալրանդեանն վերստին
մոծանել՝ ի ճեմարանն պաշտամամբ ուսուցչութեան, սակայն
կառավարիչն ճեմարանի չէառ յանձն՝ ասելով թէ «չկարեմ
զայդ առնել յառաջ քան զտեսանելն իմ զգրաւոր հաճութիւն
Պատրիարքին առ այդ։ Ուստի կայ այժմ նալրանդեանն ան-
գործ և անպաշտօն, և բնակի ի միում ի տանց ճեմարանին՝
ստանալով ամսական ռոճիկս յապրուստ անձին, թէև ինքն ևս
ունի ասեն հարստութիւն դրամոց՝ աւելի քան զ . . . հազար
արծաթ ռուբլեաց։

ՍՍԻ ԵՒ ԱՏԱՆԱՅԻ ԻԶԽԱՆԱԹՈՂԱՎԸ

Սենսական լուրջ հարցերում և մանաւանդ եկե-
ղեցական խնդիրներում որոշութիւնը և հաստատուն
հաւատարմութիւնը անխուսափելի պայմաններ են։ Դա-
ւանական ու կանոնական անորոշութիւնը պատճառ է
դառնում տգէտների իրարանցման։ Եկեղեցու գլխի
վարդապետական ու կարգապահական մեղկութիւնը իւր
հեռաւոր այն հետեանքն է ունենում, որ տգէտ ստո-
րագրեալներն ու ինքնուրոյնաբար ճշմարտութեամբ
գործելու անսովոր սպասաւորները ուղղակի թուլանում
են, ալլանդակուում և ամենայն միտք ու գործ պատա-
նեկան թեթեւամտութեամբ դատում, կատարում ու
զօհում։ Դիւաւորի գիշման մի քայլը ստորադրեալի մէջ
խոտորնակ վազ է դառնում։

ԺԲ. դարում Գրիգոր Գ. Պահլաւունի մեծ կաթու-
ղիկոսի հետ եկեղեցական միութեան բանակցութիւն
սկսան Նոր-Հռովմ ու Հին-Հռովմ։ Նոր-Հռովմը բազմա-
թիւ գրագրութիւններից լեւոր գիշաւ իւր պահանջնե-

ըը միայն երկու բնութեան խնդրի վրայ կանգ առնելով և գուցէ ձգտելով կաթողիկոսին ենթարկել կայսեր իշխանութեան։ Անհետեանք մնաց այս, վասն զի Հայոց կաթողիկոսն ևս պահանջում էր մէկ բնութիւն նոյնպէս դաւանել յարակցաբար, Անտիոքի աթոռը իւրեան ենթարկել և հաղորդութեան կարգն ուղել, ինչպէս տեսնում ենք Գրիգոր Տղայի գործերից։ Հին-Հռովմի պապերն էլ շարունակ առիթ ու յարմարութիւն էին որոնում իւրեանց նպատակներին հասնելու, նոքա մերթ թղթեր գրելով և իւրեանց եկեղեցին գովելով, մերթ երևակալած գերիշխանութեան մասին խօսելով և մերթ րնձաններ ուղարկելով կաթողիկոսներին, չկարողացան ոչ մի նպատակի հասնել։ Երբեմն երբեմն կաթողիկոսներից ու մանաւանդ Ռուբինեան թագաւորներից կորզած յարգանաց, սիրոյ ու համակրանաց թղթերը, ինչպէս և ում ձեռքով էլ դոքա թխուած լինէին, ոչ մի որոշ ոկջբունք էին արտայայտում անհատական գոյն կրելով և եկեղեցու պաշտօնական գրութիւն չը չինելով և ոչ էլ մի յովտի չափ անգամ իրականութիւն էին դառնում։ Սորա վրայ աւելանում է և այս, որ Հայոց կաթողիկոսներից ոմանք՝ ինչպէս Անտիոքի պատրիարքութիւնը ստանալով էին ուզում իբրեւ այդ յունական պատրիարքութեան իշխանաւոր ենթարկուիլ կայսեր, այնպէս էլ ամբողջ արևելքում հռովմէականաց ու նոցա եկեղեցականաց վրայ գերիշխանութիւն ունենալով՝ համաձայնում էին ըստ այդ մասին Հռովմի պապերի գերազահութիւնը ճանաչել։ Այս տեսակ երկդիմի քաղաքագիտական յարգանքով չկշտացան Հռովմի պապերը և թՊ դարի կիսում ուղղակի սկսան հնազանդութիւն ու միաբանութիւն պահանջել։ Միաբանութեան կարելիութեան հարուած տուաւ Գոստանդին Ա. կաթողիկոսը իւր առ Հեթում գրած թղթով, որով նա Հռովմի դաւանական թղթի մէջ 15 սխալներ երևան հանելով, հրամայում է թագաւորին պատասխանել թէ ինքը միայն իւր հոգեւորականաց է պատասխանատու և գործ չունի Հռովմի պապերի հետ. «և թող, ասում է նա, յեսան առնեն և յղրկեն թէ ո՞ր-

պէս խոստովանին Հայք: Նա այդպէս է գրում, թէ և Հեթում իւր առ Կոստանդին գրած նամակի հետ ուղարկելով պապի գրութիւնը, խնդրել կամ ստիպել էր «քաղցր և կակղագուն առնել պատասխանին»¹⁾: Իսկ հնադանդութեան բաջադանքը և Հռովմի դերաբահու-թեան բանդագուշանքը յօդս ցնդեցրեց Մխիթար վարդապետ Սկեռացին, հերքելով ու տապալելով Հռովմի նուիրակին և իւր գեղեցիկ հերքումները Հեթումի հրամանով տրձանագրած ներկայացնելով. այն Հեթումի հրամանով, որ այստեղ ևս սկզբում յորդորում էր կաթողիկոսին՝ շահել Հռովմի նուիրակի սիրտը²⁾:

Սակայն ինչ որ երկու դուր շարունակ ոչ ոք չարաւ և ինչ որ մերժեց այն Հեթումը, կամեցաւ ուրիշ ձեւի տակ գլուխ բերել միւս Հեթումը և Կիլիկիայում հայոց մէջ խմորող ու խռովող հռովմէականաց յորդորներին ենթարկուելով՝ հաճել թէ Յունաց ու թէ Հռովմի պապերի սիրտը: Սա տեսնելով որ կաթողիկոսների վրայ բռնութեամբ ներգործել և ուզածը յառաջ տանելու հնար չկար, սկսաւ օգտուել Աթոռի թափուր ժամանակից: Նա առաջին փորձը արաւ 1292 թուին՝ մեր զատիկը տօնել տալով այլոց հետ, որի համար բազմաթիւ հալածանքներ և աքսորանք ու բանդ բերաւ հակառակող և հաւատարիմ եկեղեցականների գլխին: Հեթումն սշխատեց Գրիգոր Անաւարդեցու (+ 1306) միջոցով իւր նպատակներին հասնել, բայց չկարողացաւ: Այսպիսի խառնակ ու շփոթ վիճակից օգտուում էին և հռովմէականք ու նոցա արբանեակները, որոնք պալատից սկսած մինչև Կիլիկիայի վերջին քաղաքը հին երգն էին երգում և ամենքի մտքերը պղտորում: Կիլիկիայի եկեղեցական կեանքը չափազանց ընկած էր. ձեռնագրութիւնը խաղայիք էր դարձել, անարժան մարդիկ ս, եմաւորւում էին կաշառքի ոյժով, քարոզ չկար ժողովրդի մէջ. տգէտ, ժամասացութիւն անգամ չգիտեցող քահանայք բազմանում էին, պատարագը զլւղե-

¹⁾ Տես. Արարատ 1893. թ. 9.

²⁾ Մխիթար վարդ. Սկեռացի. Պատասխանիք յայդ. համապատուութեան ժԲ. առաքելոց. Երուսաղէմ 1860.

րում մեծամեծ տօներին էր լինում, կիւրակինձրը ժամասացութիւն չէր լինում, եկեղեցիքը անհոգ թողնուած, առաջնորդները իւրեանց անձով զբաղուած, ժողովուրդը ընկած և իշխանները «եկեղեցով էին ջանում պերճանալ»։ Կաշառքով ու մի թեմի վրայ երեք չորս միանգամայն ձեռնադրած տգէտ առաջնորդներն էլ բնականաբար իշխանների ստրկաց ստրուկներն էին։ Հասկացողներն ևս տեսնելով թէ ինչպէս հաւատքի վրայ, եկեղեցական գործում բռնութիւն էին գործ դնում, այդ էլ այնքան՝ որ մինչև անգամ վերջերում մի շարք կաթողիկոսների թունաւորում էին, տեսնելով որ ուշադրութիւն չէին դարձնում բռն Հայաստանի վրայ, որտեղ 600 գաւազան կար և Կիլիկիան շատ սակաւ նշանակութիւն ունէր նոցա համեմատութեամբ, «փափագէին յայտնի հալածչաց օտարաց, քան թէ այնպիսեացն մերոց՝ որք ստութեան իբր ճշմարտութեան ջատագով լինէին...»¹⁾։

Հէթում Բ.-ի հետ ձեռք տուած ընթացաւ Լևոն Դ.-ը և աքսորուած Գրիգոր Անաւարդեցու մահից օգտուելով՝ հնարեց, որ իբր թէ հանգուցեալ այդ կաթողիկոսը ըստ իւր խնդրանաց պատուիրել էր ժողով անել և ուրիշ քրիստոնեաների հետ համաձայնելու համար հաղորդութեան մէջ ջուր խառնելը որոշել, նուեւ մի քանի տօների կարգը փոխել և այլն։ Այս շինծու և անիրաւացի հիմունքով Լևոնը գումարեց 1307 թուի իշխանաժողովը Սսում, որտեղ յայտնում են թագաւորն ու իշխանները՝ թէ յանձն են առնում Գրիգոր Անաւարդեցու պատուէրները, ըստ որում և իրաւունք են համարում նաև «եօթը տիեզերական ժողովներ» ընդունել, երկու բնութիւն դաւանել և այլն։ Այդտեղ ներկայ եղած են լիշում 26 թեմակալ կամ վանական եպիսկոպոսներ Կիլիկիայից, 17 վարդապետներ և բազմաթիւ իշխաններ։ Այս իշխանաժողովը չյոյժ հաւանութեամբ և պատուով ընդունում է իբր թէ Անաւարդեցու «հրամանը» և համաձայնում իբր թէ բոլոր ե-

¹⁾ Տես. վարը Մովսէս վարդապետի գրուածքը. և Թովմա Մեծոփեցու յիշատակարանը. Տիփիս 1892.

կեղեցիների հետ: Բայց այդ լայտարարութեան ստորագրած են յիշատակում 35 եպիսկոպոս և ոչ թէ ներկայ համարուած 26 եպիսկոպոս և 17 վարդապետ. որտեղից են աւելանում այդ իննը եպիսկոպոսները, ասուած չէ ներսէս Պալիկոնց չեպիսկոպոսի աւանդած կարծեցեալ արձանագրութեան մէջ ²⁾: Այս իշխանաժողովն ուրեմն ընդունող է դառնում Գրիգոր Անաւարդեցու անունով թիսուած հրամանին և միակ «կամեցայ ու գրեցի» ստորագրող (ըստ այդ աւանդածին ի հարկէ Կոստանդին Կեսաւրացին վերստին կաթողիկոսութեան է արժանանում ի վարձատրութիւն, որպէս ասում է Մովսէս վարդապետը:

Իշխանների ձեռքից ազատուելով՝ հոգևորականներից շատերը յետոյ աւելի ևս բողոքում են նաև ժողովներ անելով. կրօնաւորների և աշխարհականների ահագին բազմութիւն հաւաքուելով աղմուկ է բարձրացնում և չէ կամենում Կիլիկիայի եկեղեցիներում որ և իցէ փոփոխութիւն տեսնել, ըստ որում բուն Հայաստանը մաս չունէր այս շփոթութեան մէջ: Նոյն թուին Պիլարզուն դաւով կոտորեց Հեթումին, Լեոնին և ուրիշ իշխանների: Բայց խռովութիւնը գնալով սաստկանում է նաև Օշնի օրով և 1309 թուին բազմաթիւ եպիսկոպոսներ, վարդապետներ, վանականներ, քահանաներ ու սարկաւազներ, տղամարդիկ ու կանայք, ծերեր ու երիտասարդներ հաւաքուելով Սիս, բողոքում են նորամուծութեանց դէմ: Իսկ Օշին թագաւորը ոչ միայն չէ լսում դոցա, այլ և շատերին կոտորում է, այլոց աքսորում և ոմանց բանտարկում ¹⁾: Ապա Կոստանդին կաթողիկոսին մի նոր իշխանաժողով է գումարել տալիս Ատանայում, որտեղ վերստին յենուելով Գրիգոր Անաւարդեցուն վերագրած հրամանի վրայ, հաստատում են Սսի իշխանաժողովի ընդունածը հակառակ հաւատարիմ եկեղեցականների ու ժողովրդի ժողովական բողոքների: Աւանդում է նախընթացի հետ միասին, որ այս

¹⁾ Առ այս տես իմ մանրամասն հետազոտութիւնս Արարատ 1893. մայիս—յունիս.

Տես. և Սամուէլ Անեցի. էջ 156.

որոշման ստորագրած են նախկին 35-ի տեղ 18 եպիսկոպոս, 17-ի տեղ 7 վարդապետ և ապա իշխաններ:

Ստորագրած անունների համեմատութիւնը և թուի մեծ տարբերութիւնները պարզ ցոյց են տալիս, որ այդ իշխանաժողովները բնաւ ու տակաւին օրինաւոր և հեղինակաւոր գիրք չեն կարողացել ձեռք բերել նոյն իսկ Կիլիկիայում: Անվտահէլի են դառնում նաև այդ անունները ոչ միայն վերոյիշեալ տնհամաձայնութիւններով, այլ և Յովհան Գննեցի ունիթոսի մի լիշատակութեամբ (տես նորա թուղթը Կղեմէս Գալանոսի գրութեամբ), որ իբր թէ ս. Թադէոսի վանքի վանահայր Զաքարիա Ծործորեցին ներկայ է եղել Ատանայի իշխանաժողովին, մինչևեռ նորա անունը չկայ լիշուած Պալիենցի աւանդածի մէջ:

Սիւնեաց Յովհաննէս ու Ստեփաննոս եպիսկոպոսները և Դաւիթ և Եսայի վարդապետները իւրեանց կարգակիցների հետ մի թուղթ գրելով առ Կոստանդին կաթողիկոս, ասում են. «եկեալ նուիրակդ ի ձէնջ Գրիգոր, կարճ և համառօտ բանիւ դարտասիրոնիսն մեզ ետ այսպիսի օրինակաւ. թէ հոգեւոր Տեառն հրաման է, թէ ով ոք յանձն առնու զջրով պատարագելն և ի դեկտ. 25 զԾննդեան զտօն կատարել, այնոցիկ միւռոն տուր և օրհնէ, և որք ոչ կամեցին ի ս. խորհուրդն զջուր խառնել և ի 25 դեկտ. զԾնունդ առնել, այնպիսեացն միւռոն մի տար և մի օրհներ զայնուսիկ»: Նոքա էլ մերժում են քանդել հայրենի ս. կարգը և միւռոնը չեն ընդունում: Հետեաբար այն իշխանաժողովներում միմիայն այդ երկու կէտերն են որոշել և ոչ թէ այնքան դաւանական հարցեր: Իսկ եթէ շատ հարցեր են որոշել և իրաւագանց Կոստանդին կաթողիկոսը միմիայն երկուսն է հրամայում, պարզ է որ ինքն Կոստանդինն էլ այդ որոշմանց առաջին ոտնակոխողն է:

«Արձանագրութեան» վերնագրի մէջ ևս ներս է մտցրած «սակս միաբանութեան Հայոց ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ», «ընդ Հռովմէական եկեղեցւոյ», մինչևեռ բովանդակութիւնը այդպիսի բան չէ ասում, այլ շարունակ կրկնում է այն տենչը՝ թէ պէտք է միասալ

բոլոր եկեղեցիների հետ, որպէս և մի առ մի լիշում է նոցա: Այդ «արձանագրութեանց» կարկատողը չէ հասկացել, որ եթէ Հռովմի հետ լինէր միաբանութիւնը, պէտք է գոնէ ոչ թէ եօթը տիեզերական ժողով ընդունէր, այլ շատ շատ կամ կրկնապատիկ:

Այլ և ականատես Մովսէս վարդապետ Երզնկացիին իւր մի գրուածքով հերքում է այդ իշխանաժողովների որոշումները, ըստ որում և յառաջ բերած կտորները ցոյց են տալիս, որ մեր ձեռքում եղած «արձանագրութիւնները» հարազատ չեն:

Հռովմէական մունետիկները տեսան, որ նոյն իսկ արքայական բռնութիւններ ոչ մի նպատակի չհասցրին, ուստի սկսան թափուել ժողովրդի մէջ ու մտքեր պղտորել. չնայելով որ ամբողջ Հայաստանեայց Եկեղեցու լրման համաժողովը ժողովը կարող է որ և իցէ փոփոխութիւն մտցնել նորա մէջ, բայց և այնպէս իշխանաժողովների որոշումը պարտաւորիչ էր յայտարարուած: Գրիգոր Գ., Ներսէս Շնորհալի և այլք բանակցութիւն են ունեցել լատիններից ի սիրտ և ի հոգի գոռած լոյների հետ, որոնք լատինի մուտքով սրբապղծուած եկեղեցին կրկին ջրօրհնում էին, բայց և այնպէս այդ բանակցութիւնը սրտանց միաբանութիւն է Հռովմի հետ: Եզուիթական այդ «տրամաբանութիւնը» այժմ էլ գործադրւում է և քիչ է մնում որ ասեն, թէ՛ Ներսէս Բ. նգովել է Լէօին, ուրեմն իւր հնազանդութիւնն է յայտնել նորան. չէ որ Յիսուս «ստտանալ» կոչելով Պետրոսին, ցոյց տուաւ, որ նա առաքեալների գլխաւորն է!!!

Հռովմէական մունետիկները չբաւականացան հոգեկրկիտ խռովարարութեամբ, այլ և սկսան կեղծել և իրաւական գոյն տալ վերոյիշեալ գրութեանց ի նպաստ հռովմէական եկեղեցու: Եւ ահա մի մասնաւոր անձի գեղջուկ նամակ վերտառութիւն ստացաւ՝ որ իւր թէ Գրիգոր Անաւարդեցունն է և չկարողանալով որոշել արդեօք առ Հեթում ուղղել թէ առ Լեոն, խառնել են երկուսի անունները մի և նոյն կեղծիքի մէջ: Այդպէս և Սսի և Ատանայի իշխանաժողովների կրաւո-

ըսկան որոշումները ձևակերպուեցան և Ներսէս Պա-
լինոյ լատինացածը թերևս այլոց կեղծումներին լրումն
տուաւ իւր աղաւաղ պատմութեամբ և այդ ամենի ար-
տագրութեամբ, Կեղծելու, մոլորեցնելու և աղաւաղե-
լու եռանդը սոցա մէջ այնքան զօրեղանում էր, որ-
քան անհետեանք էր մնում ամենայն միաբարական
աշխատանք իրականութեան մէջ, Եւ որ հռովմէական
ձգտումները իրականութիւն չէին ստանում, կեղծուա-
ծը մնում էր թղթի վրայ և կեանքի մէջ չէր մտնում,
այդ տեսնում ենք նոյն իսկ լատին կրօնաւորի գրու-
թիւնից՝ որ ասում է թէ տասն քսան տարի լետոյ
դարձեալ Հայոց կարծեցեալ մոլորութեանց և Հռովմի
հետ անմիաբան լինելու մասին անյաջող խնդիր են
բարձրացնում Հռովմի պապերը (Գարդել. պատմ. էջ.
40. 44. 45. 47. 49.) և այդ չեն կարողանում իրա-
գործել մինչև և մինչև անգամ Կիլիկիոյ՝ ուղ ու ծու-
ծով լատին թագաւորները և ստիպւում էին նաև
Հայոց ծէսով Հայոց կաթողիկոսից օծուելու. (անդ էջ.
(112—114):

Սսի և Ստանայի իշխանաժողովի քաջագործութեանց
մասին գեղեցիկ տեղեկութիւն է տալիս մեզ Մովսէս
վարդապետ Երզնկացին, որ եկեղեցական հաւատարիմ-
ների հետ կռոււմ էր թագաւորների ազգակործան ձրգ-
տումների դէմ Հեթում Բ.-ի օրերից: Նա անդադրում
մաքառեց թէ գործով ու թէ գրչով, թէև արքայա-
կանները բռնելով ու վանքերից լափշտակելով՝ այրում
էին հակառակ գրուածները և աշխատում իւրեանցը
ձևակերպել ու թխել: Մովսէսը կնքեց իւր օգտաշահ
կեանքը 1323 թուին (Սամուէլ անեցի, 167): Մի վար-
դապետ, որի գրչից եռանդուն կեանք է արտացոլում,
որի խօսքերից կա՛ծեր են ցայտում և բռնկեցնում իւ-
րաքանչիւր զգացող հայի սիրտը. այդ սուրբ անձը, որ
ինչպէս երևում է իւր մի թղթից առ հատուածեալ
երէցն ի Տրապիզոն, Գէորգ վ. Երզնկացու աշակերտն
էր և զարդարուած էր ամենահամեստ զգացմունքնե-
րով, բայց երբ չարի դէմ պէտք էր ելնէր, արիանում է
և իւր սրբազան պարտիքը համարում գրիչը ձեռք առ-

ներուն Հայաստանեայց ս. Եկեղեցու անմահ յաղթանակը հռչակելու: Նա իւր բարձրակոչ և ազգու բողոքն է յարուցանում Հայոց Եկեղեցու պաշտպանութեան համար, մի բողոք՝ անյայտութեան մէջ մնալով հանդերձ, այսօր խօսեցնում է մեր բոլորի սրտերն ու ցոյց տալիս նոյն իսկ միջնադարեան հայ եկեղեցիների հզօր ամբողջութիւնը մինչև անգամ հայ թագաւորների անօրէնութեան դէմ: Մի վճիռ, որ ուժով է կայացած համարուում յանուն վախճանուած կաթողիկոսի իրաւազուրկ հրամանին և Աթոռի թափուրութեան միջոցին, այսինքն երբ մինչև անգամ որ և իցէ եկեղեցական ներքին վճիռ կայացնելու իրաւունք չկար. մի վճիռ՝ որ հիմնուում է վախճանուած կաթողիկոսի շինծու պատուէրի վրայ և պարտաւորիչ դարձնում ազատական եկեղեցականաց ընդունելու. մի վճիռ՝ որ ստույգութիւններով է փաստաբանուած և սաստ ու խոտուածով մի քանի անձանց վրէժն փաթաթելու. այդպիսի մի իշխանական վճիռ միթէ կարող է երբ և իցէ արժէք ունենալ և արմատ բռնել:

Հայոց հայրերի գրութիւններով տոգորուած, տբամբանական նուրբ մտածողութեամբ զինուած, Մովսէս վարդապետը գիտէ քալլ առ քալլ հերքել հակառակորդի թագուն հիմքերը, վերլուծել, ստուգել և դիտաւորեալ ստույգութիւնը վսեմապէս հեգնելով ջրել: Նա չէ ուզում երկարել իւր խօսքը, այլ միայն կարևորը գրել. նաև բարի չէ համարում հակառակութեան համար գրի վրայ արձանացնել եկեղեցու վտարանջող որդիների այլանդակութիւնները—մի կէտ որ հետաքրքիր պատմաբանին միշտ դժկամակութիւն կպատճառէ— «զգարշելիսն ծածկել բարիոք է» — ասում է նա և այս հնարած առակը դժբախտաբար ժողովրդականութիւն է գտել, բայց ոչ այն հանգամանքների նկատմամբ, որոնք ակնարկում է Մովսէս վարդապետը:

Նա ցոյց է տալիս գրուածքի սկզբում, որ ինքը լաւ հասկանում է քրիստոնէական միութեան գաղափարն և բնաւ չէ հակառակում գորան. ռակայն գիտէ նոյնպէս՝ որ ոչ մի մարդկային ջանք չի կարող այդ գլուխ

բերել և ողբում է Հայոց երկպառակուծիւնները վրայ: Ըստ որում զուր էին Ռուբինեանց մնացորդների ձրգտումները, որոնցով ուզում էին օգնութիւն գտնել օտարներէց. զուր էին, վասն զի եթէ օտարները կարենային ազատել այդ երկրի քրիստոնեաներին, կազատէին Երուսաղէմն, որ ամենից սերտ կապում էր իւր հետ դոցա սրտերը: Քանի որ Երուսաղէմի ազատութիւնը ապարդիւն անցաւ, միթէ Հայերն առաւելագոյն զոհաբերութեան կարժանտանային. և կամ միթէ հնարաւոր էր առաւել զոհաբերութիւն: Այլ և օտարները Հայերից ընաւ չեն պահանջել հաւատափոխութիւն, որ զան և օգնեն Հայոց. նման պահանջներ միմիայն խաբեբայ եկեղեցականներին են արել, որպէս միշտ:

Այս դիտողութիւններն ևս ինկատի ունենալով տեսնում ենք՝ որ Մովսէս լիապէս իրաւացի է: Վշտալի է, որ օգնող օտարները հաւատափոխութիւն չէին ուզում, մինչդեռ վերջաբան հայ իշխանները ուզում էին դաւաճանելով սեփական եկեղեցու մի քանի սուրբ կարգերի դէմ՝ նոցա զիւր գալ, ուրեմն ուրիշին զիւր գալ տմարդութեամբ վատարութեամբ. ով կրսիրէ այն մարդին, որ իւր ամենաբարձր ունեցուածքի, այն է հաւատքի դէմ մեղանչում դաւաճանում է, միթէ այդպիսին կարէ ում և իցէ հաւատարիմ մնալ. քան լիցի:

Բայց միւս կողմից ևս Ռուբինեանց քրիստոնէական միութեան այդ վերջնութեւր ձգտումները աւելորդ էին, քանի որ ուրիշներն, ինչպէս Յոյներն ու Հռովմէականքատում էին իրար իրրեւ անաստուածների. իսկ դոցանից մէկի հետ բարեկամանալն օգուտ չունէր և աւելի ևս վնասակար կլինէր, վասն զի կթշնամացնէր միւսին և միաժամանակ երկուքին էլ բարեկամանալը հնարաւոր չէր: Սակայն չզոհել քրիստոնէական մէկ գաղափար միւսին, այն ևս առաւելագոյնը նուազագոյնին, հաւատարիմ լինել Հայաստանեայց ս. Եկեղեցուն և նիւթակոնի տնհաստատ յոյսերի հետ չփոխել աստուածային փրկարար շնորհները, այս էր քարոզել Գրիգոր Վկայսէր իշխան կաթողիկոսը իւր անվեհերութեան և ճշմարիտ հաւատքի ապացոյց թղթով, նորան պարտ էր հետեւել:

Մովսէսը այս թղթի գաղափարով է ոգևորւում և այս թուղթը մէջ է բերում քաղուածօրէն Մատթէոս Ուռհայեցու պատմութիւնից, որ աւելորդ համարեցինք նորից տպել. (տես. անդ. էջ. 355—360). Ապա նա մի առ մի հերքում է հակառակորդների պատճառաւորութիւնները. և այդ հերքումները ցոյց են տալիս՝ թէ ինչպիսի միջոցների և իմաստակութիւնների էին դիմում արքայականները իւրեանց մոլոր ընթացքն արդարացնելու համար: Բայց Մովսէս լաւ ճանաչում է իւր եկեղեցին և հիմնովին պաշտպանում է իւր դաւանանքները: Նորա տուած պատմական տեղեկութիւններից ևս տեսնում ենք, որ իշխանաժողովներում հաւաքուած եկեղեցականները շատ քիչ են եղել, բոլորը Կիլիկիայից և ոչ Հայաստանից. օրէնք դնողները ինքեանք են եղել և ինքեանք ընդունողներ և որ գլխաւորն է՝ հակառակ արքայական բռնութեանց՝ ժողովուածներից շատերը հակառակել են սիշտ. իսկ Կոստանդին Կեսարացուն ստիպել են ընդունել, խոստանալով կաթուղիկոս դարձնել: Մովսէսը նոցա ըստ ամենայնի «սուտ» է անուանում և նկատում է. «սուտն անոտք է և ընթանալ ոչ կարէ»: Ըստ որում և լաւ բաց է անում նոցա ստալօդ պատճառաբանութիւնների ծածկոյթը:

Բայց Մովսէս հիմն ի վեր տապալում է և այդ որոշման իրաւաբանական հաստատութիւնը. նա գրում է. «Բայց նախ քան զայս խնդրեմ ուսանել, յորոց ոմանց առաջարկութիւն իրիս այսորիկ եղև, զի ծանիցուք զմայր բանին, զի ի շարագրողէն շարագրութիւն յարգի կամ եպերի: Գրիգորի, ասէ, կաթուղիկոսի գրել (գրեալ) այս թեթեւութիւն գրոյս վերևի» ոչ սրբոյ՝ զի չէր. ոչ Տեառն, զի յամօթ համարէին, ոչ վերագիտողի, զի եպերանաց ունէին կարծիս: Եւ մի ոք զբանս անգգաւորութիւն համարեսցի, զի թէ գործով ոչ էին կատարեալ՝ ոչ ունէաք ընդ գրով արկանել. զի որք զայսոսիկ ծանուցին զսահմանադրութիւն, զծնող բանիս ինքեանք հրապարակեցին աքսորեցին և հրապարակագոյժ արարին. ապա որով իմաստութեամբ զնորին վերագրեն զանուան յորջորջումն ի տառատպութեան, քանզի պարտ էր կամ

սուրբ վերաձայնեալ զգրեալսն հաստատել, կամ թէ այնմ էր արժանի՝ զոր արարին, խոտան և ամօթալի զբանսն համարելն:

Մի ալլ տեղ էլ ասում է.

«Մինչև ցայս վայր է մարդահաճոյ, զի մի ասացից՝ մարդապաշտ՝ հակաճառութիւնս ալս. զի թէ ճշմարիտ էին բանքս ալսոքիկ, ապա ընդէր որ գրեացն զսոյն, յաքսորելն իւրում իբր ստրջացեալ իմն զղջմամբ ասէր. «հաճելով իմ զկամս թագաւորին՝ ջուր արկի ի ս. խորհուրդն և զայս կրեմ ի նմանէս: Եւ յետ ալսոլիկ, որք մօտակալքն էին, պատմեցին թէ ասէր. «հայեմ և հայ մեռանիմ»:

Սքանչելի է Մովսէսի առարկութիւնը. կաթուղիկոսին աքսորել են անպատիւ արել, որ և զղջացել է և իբրև ճշմարիտ հայ աքսորանքում վախճանուել. մինչդեռ նորան խայտառակող և աքսորող արքաները յանկուծ հրապարակ են գալիս իւրեանց կամքը միմիայն ջուր խառնելով շոյող ու զղջացած Անաւարդեցու անուկով հրաման կատարում բազմաթիւ խնդիրների նկատմամբ և նորա անուկով կազմած մի «կանոնն հրամանի» մագաղաթի վրայ գրում ու եկեղեցում դնում: Արդեօք մոլուած արքաները կարող էին նկատել թէ որպիսի ալլանդակ հակասութեան մէջ էին:

Մովսէսն ևս որ և իցէ «գրեհիկ բանիւ» նամակ Անաւարդեցու կողմից չէ ճանաչում. ալլպէս և «արձանագրութիւն» կոչուած յօդուածում վկայութիւնները զրաբար են և ոչ ռամկօրէն: Մովսէսը ճանաչում է միայն ջուր խառնելու վերաբերմամբ վկայութիւնները, որոնք վերագրուած են Անաւարդեցուն: Եւ իրաւ՝ Անաւարդեցուն է վերագրում միմիայն ալլ՝ նոյնպէս կեղծ նամակի հեղինակը, որ յաճախ ակնարկում է— «իմ քեռուն զիրն»¹⁾:

Արդ՝ ամփոփենք հիմնական կէտերը և ապա դրենք Մովսէս վարդապետի գրութիւնը: Անաւարդեցին գահընկեց է եղել արքաների բռնութեամբ և աքսորուել. նա աքսորանքում զղջացել է թագաւորի կամքը

¹⁾ Տես. իմ քննադատութիւնը, Արարատ 1893 անդ:

շոյելու համար արածները և հաւատարմութեամբ վախճանուել: Նորա մի ինչ որ «քեռորդին» հաղորդել է Լեոն թագաւորին վկայութիւններ ի հաստատութիւն ջրի խառնման և ծննդեան տօնի, որոնք իբր թէ Անաւարզեցիին է գրել: Արքայականները ընդունել են այդ հնարած հրամանը, առանց նկատելու, որ աթոռից զըրկուած և աքսորուած կաթողիկոսը հրաման տալու իրաւասութիւն չունի: Նոցա որոշածները ոչ թէ հարազատութեամբ, այլ աղարտուած են մեր ձեռքը հասել: Իշխանաժողովներում ժողովուածներէից շատերը համախոհ չեն եղել և ընդդիմադրել են եկեղեցիներում փոփոխութիւն մտցնելու: Իրողութիւնն արքայի և իշխանների գոյծն է եղել, որքան էլ եղել է: Քաջալանջ եկեղեցականների մեծամասնութեան վեհ նշանաբանն էր.

«Թէ մարմնական սպառնալք պատուհաս, ես և հաւանողք ինձ՝ պատրաստ եմք ի վերայ ճշմարտութեան և սրբոցն օրինադրութեան մեռանել, և հաւատամք ս. Հօրն մերոյ Գրիգորի Վկայասիրի՝ այսու չարչարանօք առաջին սրբոցն գտանել մասնակից: Իսկ ընդ հերետիկոսացն, զոր ասէք, բաժին նոքա ընկալցին, որ զսրբոց լուսաւորչացն մերոց զհրամանսն արհամարհեն, զցանկ օրինացն պատառնն և զառաջին ս. հարցն զկանոնադրութիւնսն խափանեն»:

Ընդդիմադրութիւն սակա ջրոյն խառնման ի ս. խորհուրդն ի թուականին հայոց 28Ը (1309):

«Որդիք մարդկան, մինչև լերբ էք խստասիրտք. ընդէր սիրէք զնանրութիւն և խնդրէք զսոռութիւն». ասէ ուրեմն իւրում բանսն երանելին Դաւիթ. և ես զնորայն աւբերելով վերաձայնեցից իմումս ժամանակի: Մինչև լերբ սրտմտութիւն. մինչև լերբ անձնահաճութիւն. մինչև լերբ ակնառութիւն: Ժամ է և ինձ այժմ զառաքելոյն բարբառել. ընդէր բնաւ հերձուածք են ի քեզ. մի ազգ, մի լեզու ոմն՝ ես Պօղոսեան. ոմն՝ ես ապօղոսեան, զուր վիճաբանութեամբ և ունայն բերմամբ:

Քրիստոս է գլուխ արարածոց, և Փրկիչ աշխարհի. և զիսրդ զմի Քրիստոսն ի բազումս բաժանէք, իբրեւ զայլալեզու կամ զալլադէմ. ոմն յայս ինչ պարապեալ, և ոմն յայն յապարան նորաձեւութիւն և յանիմատ լաճումն, զօրէն կապիլի զգալարանաց նմանեալ, և ոչ մտաց ի մտտոց ընտրողաբար փոյթ առեալ: Մի է Տէր, մի հաւատք, ըստ անօթոյն ընտրութեան և միոյ Տեառն հաւատոյ. զիսրդ առօրեալ փոփոխումն և սկզբնաւորութիւն: «Հիմն ալ ոք ոչ կարէ դնել, քան զեղեալն Յիսուս Քրիստոս» և այն վաղ ժամանակաւ եղաւ. զիսրդ ամենայն աւուր հիմնարկութիւն, յամենայն ժամ առաջարկութիւն նորագոյն սկզբանց: Բազում սկզբունք բազում խռովութեանց են պատճառք, և բազում քակման և շփոթման: «Ամենայն ազգ և թագաւորութիւն բաժանեալ աւերի», և ոչ հաստատի, ըստ տէրունական հրամանին. զի վիճմունք և բաժանմունք խռովութեան է պատճառ և ոչ խաղաղութեան, և խռովութիւնքն՝ աւերման և ոչ շինութեան:

Նախ զայս հարցանեմ, զի ամենայն իրիք առաջարկութեան զիտաւորութիւն գոյ. և առանց զիտաւորութեան սկզբնաւորութիւն երբէք իմիք ոչ լինի. վասնորոյ և զզիտաւորութիւն առաջարկութեանս այսորիկ հարցանեմ, զի զիտացից զհարկաւորութիւն իրիս այսորիկ. կամ զպիտանութիւն, զի ընդ կարեւորն և ընդ պիտանացուն բազում զանազանութիւն գոյ: Եւ արդ՝ լսեմ՝ ասեն ստալոդ ունայնաբանութիւն, «զի սէր և միաբանութիւն, ասեն, հաստատեցի և գայցեն Մակեդոնացիք և օգնեցեն մեզ»: Աւաղ գուր և ունայն կարծեացս այսոցիկ, զի թէ առանց Աստուծոյ եղեւ և ոչինչ, որպէս և է ճշմարիտ, ապա գալ Մակեդոնացւոյն ոչ ըստ մերոց լիցի կամաց և ոչ ըստ նոցայն, ալ ըստ Աստուծոյ. զի որպէս լսեմք՝ նոքա ի վաղ ժամանակաց յամենայն պատրաստին, ոչ վասն մեր, ալ գալ և ազատել զերուսաղէմ յանօրինաց, և ոչ յաջողի: Իսկ սէր ընդ մեզ և ընդ նոսա և առանց այսր իրի հայցմամբ սրբոյն հաստատուն է. և նոքա զմեզ բնաւ ոչ բռնադատեն ի մերոց սահմանաց փոփոխումն, ալ թե-

Թեւամտութեամբ ի մերայոցս առ նոստ փութան շնորհ իմն առնելով խնդրովս: Իսկ նոքա ոչ ի բացկալն՝ այլ եւս առաւել ի մերոյն սլահելն՝ զմեզ ընդունին և եւսերեն զի բացկալն ի մերոց սահմանացն իբրեւ զօրինազանց:

Իսկ շաղկապ սիրոյ՝ թէ էին այսպիսի իրակերտութիւնք՝ ապա բացի սակաւուց ամենաին իրօք Յոյնք և Մակեդոնացիք (լատինք) համագործութիւն ունին, և անքան թշնամութիւն է ի մէջ նոցա, մինչ զմիմեանս ընդ ամբարիշտս համեմատեն: Քանիցս անգամ Կալցին Ներսէս յիւրում ժամանակին և ի թագաւորութեան Հռոմոյց Մանիլին, փոյթ արարին վասն միաբանութեան Հայոց և Յունաց և ոչ եղեւ հնար: Այլ և քեռորդի նորին Գրիգոր և Լամբրոնեցին Ներսէս ի նոյնս ջանացին, և ընդունայն և զուր եղեւ աշխատութիւն. և մեր ոչ սրբագոյն և ոչ իմաստնազոյն գոյ քան զնոսին:

Եւ տէրն Ներսէս Կալցին՝ վասն այսր իրի՝ գրեալ յարեալս աղօթիւք խնդրել Ստտուծոյ, զի լստ հաճոյիցն Ստտուծոյ աւարտ իրին լիցի, որով յայտ իսկ է, թէ ոչ մարդկան հնարիւք, այլ Ստտուծոյ իրակերտութեամբ լաջողեսցի իրս այս և ում որ ցաւէ վասն աւար վշտի և թշնամութեան, զուր և անօգուտ վիճման, պարտի աղօթիւք առաջի Ստտուծոյ անկանել և զայլս ի նոյն յորդորել և երկրամերձ գիմօք և արտասուածոր պաղատանօք հաշտեցուցանել զՍտտուած, թերեւ դարձցի ի բարկութենէ իւրմէ՝ որ վասն մեղաց մերոց. զի այլ զինչ է պատառումնս այս՝ քան թէ մեղաց մերոց հարուած և պատուհաս յանցանաց: Որով և յայտ իսկ է, թէ չիք բժշկութիւն վերաց մերոց, բայց միայն աղօթից օժանդակութեամբ և Ստտուծոյ ձեռնտութեամբ և մեր զօրէն խաղալիկ մանկանց կամ անհմուտ բժշկաց ի վերս գլխոյ՝ յօտից փութալ բժշկութիւն, և փոխանակ ի կարեւոր դեղս փութալոյ՝ ճեմականայն հետեւիմք զտմանց:

«Այլ, ասէ, ի ճշմարիտն ընթանամք ի կրօնս և իմաստնոց գիւտս և ի տեսութիւնս»: Աւանդ անմտութեանս. յոր ճշմարիտ, կամ յորոց իմաստնոց գիւտս Արդ՝ բեր ինձ յառաջ զհաւատն Նիկիական և զսահմա-

նադրութիւնն սրբոց հարցն և հաստատեա՛տն տի գիրաց քոց առաջարկութիւնն: Ամենայն ումեք յայտ է, զի որ ի ձայն մերձ լինի, նմա յայտ է ճշմարիտն, քան որ ի բացակայ. և թէ այսպէս է, որպէս և է իրաւացի, ապա որք ի նախակարգեալ օրինադիր հարսն հուպ էին և յաւանդիչսն հաստատութեան հաւատոց, նոցա յաւէտ պարտ է հաւատալ, քան թէ սուտակասպասաց յետնոց, որք ոչ միայն երկար ժամանակաւ և հեռի միջոցաւ յետնեալք են, այլ և վարուց եւս մաքրութեամբ ի նոցին համեմատութենէ վերջացեալ գտանին. որք զմեծ և զկարեւոր հոգաբարձութենէ անփոյթ արաբեալ, զոչ պիտանիսն ջանան հուստտել: Որք բժշկական աւրուեստի հմուտք գոլով, ի հաւաքումն ծաղկանց՝ միայն զպիտանին և զօգտակարն ժողովեն, և զխոտանն և զանպիտանն ի բաց ընկենուն, զոր պարտ էր և հոգւոց բժշկաց այսմ փոյթ յանձին ունել: և ոչ ի վայրապար և յանօգուտ նորաձեւս փութալ և զպարզամիտսն և զանիմատսն պատրել: Արդարեւ, հոգիւք մոլորեցան և ի սպանութիւն հօտին Գրիստոսի միաբանեցան, և սպանութիւն ոչ ըստ մարմնոյ, այլ ըստ հոգւոյ:

Եւ արդ եղից յայսմ վայրի առաջի լսասիրաց սեղան լի հոգեւոր խահիւք՝ զհրաշից բանս սրբոյ զիտապետին Գրիգորի Վկայասիրի. (տես. Մատթ. Ուււհ. 355 — 360): Եւ արդ՝ սուրբ հօրս այսոքիկ են բանք և այսպիսի սպառնալիք, որ երկերիւր ամաւ կամ եւս աւելի յառաջ գոլով քան զմեզ, և բազում ժամանակս առ յունականսն ի թագաւորանիստ քաղաքն կացեալ և նոցին ամենայն իրի տեղեկացեալ, և թէ ի սմանէ թագուցաւ ճշմարտութիւն, ապա վերջացելոցս զիմրդ եղեւ յայտնի, որք ոչ առաքինութեամբ ի սորին չափ հասեալք և ոչ գիտութեամբ իմաստից: Եւ այսոքիկ այսչափ: Յայսմ հետէ ընթացուք ի բանիցս քննութիւն և տեսցուք՝ որչափ է կարողութիւն ընդդիմադրելով զպատասխանին, ոչ հակառակութեամբ և յանդգնութեամբ, այլ սրբոցն խօսեցեալ բանիւք հաստատելով զիրիս այս զճշմարտութիւն՝ վասն պարզամտացն անսպլծաք մնալոյ: Բայց նախ քան զայս՝ խնդրեմ ուսանել, յորոց ոմանց առաջարկութիւն իրիս այ-

սորիկ եղև, զի ծանիցուք զմայր բանին, զի ի շարագրողէն շարագրութիւն լարգի կամ եպերի:

«Գրիգորի» ասէ, կաթուղիկոսի զրել այս թեթեւութիւն գրոյս վերևի»։ ոչ սրբոյ՝ զի չէր. ոչ տեառն, զի ամօթ համարէին, ոչ վերադիտողի, զի եպերանաց ունէին կարծիս: Եւ մի ոք զբանս անզգամութիւն համարեացի, զի, թէ գոյծով ոչ էին կատարեալ՝ ոչ ունէաք ընդ գրով արկանել. զի որք զայսոսիկ ծանուցին զսահմանադրութիւն, չծնող բանիս ինքեանք հրապարակեցին, աքսորեցին և հրապարակագոյժ արարին. ապա որով իմաստութեամբ զնորին վերագրեն պանուան յորջորջումն ի տառատպութեան, քանզի պարտէր կամ սուրբ վերաձայնեալ զգրեալսն հաստատել, կամ թէ այնմ էր արժանի, զոր արարին՝ խոտան և ամօթալի զբանսն համարել:

Այլ մեք ի սրբոցն դիմեսցուք բան, և զնոցին յառաջ բերիցուք զճշմարտութիւն, և նախ զսրբոյն Ներսիսի Հայոց վերադիտողի՝ եղբօր Տեառն Գրիգորի քեւորդուոյ Վկայասիրին: Եւ արդ դիցուք նախ զբանս ունայնախօհիցն՝ թէ զինչ ամեն վասն ջրոյն. «Թէ պարտ է, ասէ, խառնել ի ս. խորհուրդն, որպէս և այլ քրիստոնեայքն»: Որոց առաջին պատասխանի այս. իւրաքանչիւր ոք երթիցէ ըստ հաճոյից իւրոց, այլ մեք երթեցուք յանուն տեառն Աստուծոյ մերոյ: Եւ գիտել պարտ է թէ ի պատասխանելն հակառակութիւն ոչ է, այլ միայն զճշմարիտն ծանուցանել վասն օգտի: - Սուրբ գրոց, ասէ, վկայութեամբ և նախ յաւետարանչէն Յովհաննու դնէ, որպէս ասէ, թէ «երեք են որ վկայեն յերկինս, Հայր և Բանն և Հոգին» (Ա. Յովհ. Ե, 7): Այս վկայութիւն սակա յայտ առնելոյ թէ որդի Աստուծոյ Յիսուս և ոչ վասն ի սուրբ խորհուրդն ջրոյ: «Եւ երեք են որ վկայեն, ասէ, յերկրի. Հոգին և ջուրն և արիւնըն»: Թէ զՅորդանան սսէ, անդ արիւն ոչ լիչի. ապա թէ և զխաչին, որպէս և է ճշմարիտ, ջուրն ի մկրտութիւն, զի որիչ ել ի կողէն, և արիւնն ի հաղորդութիւն: Դնէ և զՊօղոսին, թէ յուտել հացին զմահն Տեառն պատմել. (Ա. Կոր. ԺԱ, 26). և Պօղոս անդ ջուր ոչ լի-

շէ, ալ միայն զբաժակն՝ ասէ՝ ըմպել, և ի կողէն արիւն և ջուր ելանելն՝ կենդանի աստուածութեամբն և մեռեալ մարմնով զՏէրն խաչին քարոզէր և ոչ ի ս. խորհուրդն ջուր արկանել: Բերէ և զբան Փրկչին՝ թէ առեալ զբաժակն ի սեղանոյն գոհացաւ և ասէ. «զայս տրարէք առ իմոյ լիշատակի»: «և բաժակն՝ ասէ՝ ոչ անպական գինոյն է անուն, ալ ամանոյն»:

Ո՛վ դուք՝ որ զայդ ասէք և ոչ պատկառէք. յորժամ ասէ՝ «քանիցս անգամ թէ ըմպիցէք զբաժակա», միթէ զամանն ասաց ըմպել. և ով ի մարդկանէ զպնակ կամ զգուշ կամ զսկիհ էարբ: Տեսանէք թէ անգգուշու թիւնդ ուր տանի զքեզ հանէ: Հոմանուն է բաժակն, զի և զչարչարանսն բաժակ ասէ.¹⁾ «կարէք ըմպել զբաժակն, զոր ես ըմպելոց եմ». ասաց Տէրն:

Յիշէ և ՚Սողոմոն, զի ասէ՝ «խառնեաց ի խառնարանս զգինի իւր»։ (Առ. Թ, 2): Սողոմոն ոչ վասն խառնելով ջրոյ և գինոյ ասէ, ալ վասն հնոյ կտակին որ առ նորս միաբանութեան. որով և զանգգամսն ի զգայութիւն ածէ. զի հինն ասէ, «մի սպանաներ», և նորո՞ւ «մի բարկանար», ուստի սպանանելն լինի. ալ և զմորմին և զարիւն ընդ աստուածութիւնն խառնեաց: — Զրաբանէ և զբերանն Ոսկի և զԲասիլիոս թէ ի պատարագամատուցին գրեալ են ջուր արկանել: Եւ իմ առննթեբ ունելով զպատարագս սրբոցն, և ալժմ հայելով նկատեմ. սուրբն Բասիլիոս գրեալ է իւրում պատարագամատուցին ալսպէս. «առեալ գինի արկանէ խաչանիշ ի սկիհն ասելով. յաղագս լիշատակի տնօրէնութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի». և ջուր բնաւ ոչ յիշէ: Նոյնպէս և Յոհան իւրում պատարագամատուցին զնոյնս է գրեալ. «Եւ առեալ, ասէ, զգինին արկանէ խաչանիշ ի սկիհն, ասելով. յաղագս լիշատակի տնօրէնութեան Տեառն Աստուծոյ և Փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի»: Եւ սուրբքս ջուր ոչ յիշեն. իսկ եթէ ոմանք յանդգնաբար եղեալ են, զսուրբքն մի զրաբանեսցին ստութեամբ:

¹⁾ Վասն զի հին սովորութիւն էր՝ մահապարտին մի բաժակ թմրեցուցիչ տալ և ապա կատարել.

—Եւ Տեառնեղբօրն Յակովբայ բնաւ անյարմար է զայդ-
ասել. և սրբոյն Աթանասի. զի թէ նոցա արարեալ էր,
ապա սուրբքս՝ որ լետ նոցա էին, յիւրեանց պատարա-
գամատուցին եղեալ էին, որով յայտ է թէ չէ և չէ
բնաւ ուրեք:—Այլ և զԵփրեմ և զԴրիգոր Նիւսայ լիշէ
և ասէ այսպէս. «Բաց զբերանդ և արբ զջուրն ի կո-
ղէն, զոր տէգն աղբիւրացոյց քեզ»: Զոր պարտ է իմա-
նալ թէ ի խորհուրդ մկրտութեան ասէ, զորօր. մտացն
բերանով ասէ՝ ըմպել. զի և ի մեկնութիւն տէրունա-
կան աղօթիցն՝ Նիւսացին ինքն՝ զմտացն զիտակցութիւն
աղբիւր կոչէ, զոր խորհրդաբար պարտ է իմանալ: Զի
և Եսայի ծառաւելոց հրամայէ գնալ ի ջուր, որ զմկրտու-
թիւն ցուցանէ և ոչ զհաղորդութիւն: Եւ Եպիփան Կիւ-
րացին ի մեկնութիւն սուլմոսին, և Իսնիէլ ասորին.
«Ճաշակեցէք և տեսէք, զի քողցր է Տէր», զմկրտութեան
խորհուրդ են առեալ որ մտացն է ճաշակումն և ոչ զգա-
լի բերանոյն:

Առնու և զմիւս բան Նիւսացւոյն՝ «զի գինին ջուր
է, ասէ, որակացեալ ի փայտ». և եթէ այս այսպէս էր
և է ճմարիտ, ապա զջուր ի ջուր զիմարդ պարտ է ար-
կանել. զայս ոչ տեսաք ի մարդիկ առ ի յարբումն զայս
արարեալ՝ զի ծիծաղելի է:—Ինէ ծեքելով զբանն Յով-
հաննու, զոր ի մեկնութեան աւետարանին ասէ՝ «ոչ ար-
բից ի բերոյ որթոյ, մինչև արբից զգա ընդ քեզ նոր-
յարքայութեան Հօր իմոյ». (Մատթ. ԻՁ, 29. Մարկ.
ԺԳ, 25. Ղուկ. ԻԲ. 18): Զոր և ասէ թէ զմիւս չար
հերձուածն արմատաքի խլէ, որ ի սուրբ խորհուրդն
ջուր ի կիր արկանեն: «Զայս ոչ վասն այսորիկ, ասեն,
թէ ասէ, թէ որ ի գինին ջուր խառնեն հերձուած ա-
նուանելով, այլ որ զսուրբ խորհուրդն ջրով միայն առ-
նեն»: Աւանդ ստութեան և ունայնութեան բանիցս. զայս
սոցիկ զպատասխանին երանելին Ներսէս Վայեցին լիով
և անթերի առնէ, զոր լետոյ զիցուք ի կարգին իւրում:
Իսկ մեք զայս ինչ հարցանեմք ո՞վ դուք. Քրիստոս գի-
նով զխորհուրդն աւանդեաց. «ի բերոյ որթոյ, ասաց,
ոչ արբից» և ոչ ի ջրոյ. Ո՞ր միտք որ լոկ ջրով մատու-
ցանէ զխորհուրդն, և ընդէր ոչ ասաց Յոհան, թէ որ

միայն ջրով առնեն. քան թէ՝ որ ի կիր արկանեն՝ ասաց. և ի կիր արկանելն ոչ միով՝ այլ խառնակութեան է առնուն. — Եւ թէ «ընդէր ոչ յալտնեաց, ասէ, զանուանս ալնոցիկ ս. Յովհանն. առ մեզ չէ յալտնի, զի ոչ էին, այլ միայն ստալօդ բանք, որպէս եղջիւրաքաղ և լարալէզն. և զի ոչ էին, ոչ գալ յալտնութիւն: Այլ ասէ՝ «գտաք ի գիրս Երինոսի զանուանս նոցա, զի Երինեանքն, ասէ, լո՛ւ մարդ ասեն զՔրիստոս, վասնորով ջրով միայն պատարագէին. և Մարկինեանքն Աստուած միայն ասէին, և սակս ոչնր գինով միայն պատարագէին»: Երինեանքն ոչ թէ ջրով պատարագէին, այլ զջուր որպէս զԱստուած պատուէին և հանապազ մկրտէին զամառն և զձեռն: Ահա յալտնի ստութիւն, զի թէ եղեալ էր այս երբէք ուրեք միայն ջրով ումեք պատարագեալ, սուրբքն ծանուցեալ էին, և ի բազմաց լսելիս հասեալ էր մինչև ցալժմ, այլ զի ոչ էր՝ ոչ եղև յալտնի: Եւ թէ գինուով միայն պատարագելն հերձուած էր, սուրբքն ոչ էին միայն գինուով պատարագեալ և մեզ հասուցեալ. և թէ Մարկիոնեանքն զայս առնէին հերձուածութեամբ, ապա որք մեզ ուսուցին, որ մինչև ցալժմ զՄարկիոն նզովեմք զայն ընդէր ոչ ուսուցին, թէ գինուով միայն պատարագելն Մարկիոնի աղանդն է և չէ՛ պարտ առնել: Մարկիոն երիս սկզբունս ասաց՝ բարի և չար. զնոր Կտակարանն օտար՝ ասէ յԱստուծոյ և զյարութիւն անարգէ և որչափ մեղանչէ ոք, դարձեալ մկրտի: Եւ թէ երեսայ ոք մեռանի՝ յանուն ն. ր զայլ ոք մկրտեն. այլ և ի կանանց լինին մկրտունք, զորս նզովեմք. և վասն գինուոյ և ջրի բնաւ. ոչ լիչէ: Տեսանէս զի սուտն անոտք է և ընթանալ ոչ կարէ. զի որք զայսոսիկ գրեցին զրաքանութիւն, ես ինքնին ականատես եղէ երբեմն, զի գրեալ էին ստալօդ բանք և մակադրեալ զանուն Յովհաննու. և մատուցին առաջի իմ՝ զի ալնու պատրեցեն. որ և ի նոյն տեղուջն եպերեցաւ և ոչ եղև ընդունելի, զի սուտ էր: Վասնորոյ չէ զարմանք՝ թէ և զայս ստութեամբ ի վերայ Յոհաննու և Երինոսի յօդէին. և թէ այլ Երինոս ունէին բաց յաշակերտէ առաքելոյցն իւրեանց աղանդովն՝ մեզ չէ ընդունելի: — Բերէ սուտ ի մէջ և զբանս

2. Ժողովուն Յունաց, որ յաւուրս Յուստիանոսի, եւ զայս, որք միտս ունին՝ իմանալ պարտ է, զի Ժողովս այս եւ Յուստիանոս ձԳ. ամաւ յետոյ է, քան զՄարկիոն եւ Ժողովն Քաղկեդոնի, որք նոյն հերձուածովն էին եւ մեզ չէ ընդունելի. զի զիւրեանց սահմանէին ախորժակս եւ ոչ զսրբոց հարցն օրինադրութիւնս: Եւ Զենոն կայսր Յունաց յետ ԻԳ. ամի Ժողովուն Քաղկ. վասն ուղղափառութեան հաւատոց ԺԲ. գլուխ նցովս գրեաց վասն Քաղկ. Ժողովուն՝ խրամատույաց զուղիղն:— Ասէ եւ զԺողովն Կարթագինէի առ Ոնորհոսիւ թագաւորին Հոռոմոց: Ոնորհոս որդի էր Թէոդոսի մեծին եւ եղբայր Արկադիոսի. եւ թէ նոքա ջուր էին հաստատեալ ժողովով, ապա Յոհան եւ այլ սուրբքն, որ յետ նոցա, ընդէր ոչ ընկալան կամ ուսուցին. յայտ է թէ ոչ է ճշմարիտ:

Ածէ ի մէջ եւ զԱղեքսանդրոս պապ Հռովմայ, որ «զխորհրդական գործ եկեղեցւոյ քահանայապետի, ասէ» ուսուցանել, զմկրտութիւն եւ զպսակ եւ ի խորհուրդ պատարագին յիշէ զջուրն՝ որ ի կողիցն Տեառն եւ զՍողովմոնի ասելն վասն խառնմանն:— 2. յոցիկ զստատասխանին յառաջ արարաք, բայց ջուրն ի Հռովմայեցիքն յետոյ եմուտ եւ ոչ էր յառաջագոյն. եւ ոմն ի վարդապետաց նոցին ասէր ցիս, թէ՛ «ոչ իշխեմք ասել ազգիս մերում, թէ ջուրն ի մկրտութեան խորհուրդ է եւ ոչ պատարագին»:— Առնու եւ զՅուլիոս Հռովմայ եւ զԿիպրիանոս Կարքեդոնի, որ եւ զնորին Սողովմոնի բանսն բերէ ի մէջ վկայելով: Նաեւ զԱմբրոսիոս եւս յիշէ թէ՛ «զՀռովմայ եկեղեցին գլուխ ասէ»: Եւ այս ոչ է ճշմարիտ, զի մի եկեղեցի մեծ եւ փոքր ոչ կարէ լինել, որպէս մի մարդն ինքն ինքեան մեծ եւ փոքր ոչ լինի: Բայց զայսոցիկ պատասխանին յառաջագոյն արարաք. թէ սուրբ եւ իմաստուն հարքն մեր առաջինք, որ մօտագոյնք էին ի Ժամանակն, նոքա լիով եւ անթերի զճշմարիտն գիտէին, որ ստուգապէս տեղեակ էին սրբոցն բանից. եւ ամենայնիւ ի վրայ հասեալք ճշմարտութեան, որք զուղիղն մեզ ուսուցին եւ ոչ ըզթիւրն:— Առնու վկայ եւ զԴրիգոր Աստուածաբան յայտնապէս հակառակ ինքեան եւ յամօթ նախատանաց, զի

զարիւնն յայտնապէս վկայ կենդանութեան աստուածա-
 լին բնութեան ասէ, և զջուրն՝ մեռելութեան մարմ-
 նոյն որ ի վերայ խաչին, և ոչ ի խորհուրդ հաղորդու-
 թեան: Գրիգոր Նիւսացին յերգերգոցին մեկնութեան
 ասէ. «նա է ճշմարիտ ողկուղն որ ի վերայ փառէղէն
 վերամբարձութեանցն զինքն եցոյց, որոյ արիւնն փըր-
 կեցելոցն և հրճուեցելոցն ըմպելի և փրկութիւն լիցի».
 և ջուր ոչ լիշէ: Ս. Գրիգոր Աստուածաբան ի թղթին
 որ առ Դորոթէոս այսպէս գրէ. «ի վերայ սնդոնի, այս-
 ինքն ս. սեղանոյն, դնեմք զհացն առաջադրութեան և
 զբաժակն օրհնութեամբ սրբելով՝ ճշմարտապէս զնա
 մարմին և արիւն Տեառն առանց յերկուանալոյ ճաշա-
 կեմք»: Սուրբս այս ջուր ոչ լիշէ, յամօթ առնելով
 զհակառակամարտն, ուստի յայտ են թէ ստութեան
 են բանք և ոչ ճշմարտութեան: «Մարմին իմ ճշմա-
 րիտ կերակուր է, սասց Գրիստոս, և արիւն իմ ճշմա-
 րիտ ըմպելի»: և ոչ ջուրն: Իսկ զի ասէ թէ՝ «զայսոսիկ
 բանք Ոնեկենտոս պապն Հռովմայ գրեալ առ տէր Գրի-
 գոր կաթողիկոսն Հայոց՝ եղբայր Ներսիսի՝ լուսափայլ
 և փառաւոր վարդապետն», ահա յայտնի եղեւ լրբու-
 թիւն և անամօթութիւն և լիւրոցն եպերի բանից, մա-
 քառելով ընդ ինքեան, զի թէ նոքա, որ ի ձէնջ վկա-
 յեցան լուսափայլ և փառաւ գոյով՝ ոչ ընդունեցան,
 ալ շաղփաղփութիւն և շաղակրատանք համարեցան,
 դուք՝ որ ոչ լուսափայլ և ոչ փառաւոր, զիմրդ լանդգ-
 նիք ընդդէմ նոցին և ամենայն սրբոց անզգամել հա-
 կաճառելով. զի նոքա քաջ գիտէին զսրբոցն առաջնոց
 զբանսն և միշտ նոցին հետեւելով շաւղաց, զուղիղն
 ընտրելով և ուսուցանելով հանապազ: Նաեւ զերինոս
 առնու վկայ և նորին բանիւ ցուցանէ թէ՝ «ի Մատ-
 թէոսի սուետարանին գրեալ է թէ՝ տուեալ Տէրն ի սե-
 ղանոյն հաց և ջուր ամանով՝ որ կալր առաջի աշակեր-
 տացն՝ օրհնեաց սրբեաց և գոհացաւ: Ի համատարած
 ծովէ կամ ի յորդաբոլղիս գետոյ մի ճաշակն բաւական
 է առ ի ստուգութիւն քաղցրութեան եւ դառնութեան.
 այսպէս եւ միով բանիւ յայտնեցի բազմացն ստութիւն:
 Ի չորոց աւետարանչացն մեք զմինն գիտեմք Մատթէոս

եւ նա ընդ բաժակին ջուր ոչ լիշէ. ապա թէ նոքա
այլ ունին աւետարան ինչ Մատթէոս եւ այլ Քրիստոս,
մեք զայն ոչ ճանաչեմք. եւ թէ այդ այդպէս է, ահա
յալտնի եղեւ եւ բաժանեցան ի միմեանց որդիքն Աս-
տուծոյ եւ որդիքն սատանայի: Ապա թէ զմերն ճանա-
չեն Քրիստոս եւ Մատթէոս, զբանս աւետարանին մի
ծեքեսցեն, այլ ճշմարտութեան հետեւեսցին: Նաեւ
Նշուսացին լերգերգոցին տեսութիւն «զարիւնն ասէ՝ լի-
նել հրճուեցելոցն ի փրկութիւն»:

- Յիշէ եւ զՊետա քահանայ եւ զայլս ոմանս՝
զնոյնս ճառեալ զաւանդ սովորութեան ջրոյ եւ ասէ
թէ՝ «զնոյն տեսութիւն գտաք ի նամակ սքանչելի հօրն
մերոյ Գրիգորի»։ Թէ սքանչելի է եւ սուրբ, որպէս եւ
է ճշմարիտ, նմա ընդէր ոչ հետեւիս, քան Պետայ եւ
Ոնոկենայ. զի թէ նա ընկալեալ էր զբանս նոցին,
պարտ էր եւ քեզ ընդունել. ապա թէ նա ոչ, եւ ոչ
քեզ էր համարձակել խրամատող լինել ցանկոյն հայ-
րենի եւ յօձէն հարկանիլ, զի յանդգնութիւն մեծ է
ընդդէմ սրբոցն ընդդիմագրութիւն առնել: Մինչեւ
ցայս վայր է մարդահաճոյ, զի մի ասացից՝ մարդապաշտ
հակաճառութիւնս այս. զի թէ ճշմարիտ էին բանքս
այտօրիկ, ապա ընդէր որ գրեացն զսոյն, յաքսորելն
իւրում իբր սուրջացեալ իմն զգջմամբ ասէր. «հաճելով
իմ զկամս թագաւորին՝ ջուր արկի ի ս. խորհուրդն եւ
զայս կրեմ ի նմանէ»։ Եւ յետ այսորիկ՝ որք մօտակայքն
էին՝ պատմեցին թէ ասէր. «Հայ եմ եւ Հայ մեռանիմ»։

Եւ արդ այս ամենայն արկածք սատանայի են, զի
պատառեաց զեկեղեցի եւ դեռ եւս պատռուէ, զի մի
միաբանելովն՝ գլխոյ նորին գեր ի վերոյ գացին. վասն-
որոյ ատելութեամբ զմեզ առ իրեարս զրգուէ եւ բա-
ժանէ, զի դիւրաւ յալթեսցէ: Ո՛ տայր ինձ զամենայն
քրիստոնեայս մի կամք եւ մի խորհուրդ, քանզի զքնչ
երանութիւն քան զայսոսիկ. այլ զի միայն այս ամե-
նակարող ձեռինն է հնարաւոր և ոչ մերումս ջանի, գոնէ
զմիմեանս յիւրաքանչիւր սահման ընդունեցուք սիրով,
եւ չի զմիմեանս նախատեսցուք. եւ ոչ փոքր է այս
առ ի յուզողութիւն, զի հին սովորութիւն քաղցր է իւ-

քաքանչիւր ումեք և կարող է Աստուած զամենեսեան իւրաքանչիւրն կեցուցանել, զի լուսովն Աստուծոյ հաճոյ է ամենայն:

Այսուհետեւ մնացեալ բանսն որ ի կարգիս է, զայլոց ոմանց զհաւանողացն տեսցուք: Վասնորոյ, ասէ, բաղմուլիւն ժողովեցան: Սուտ ասէ, զի սովաւք էին եւ ոչ բազումք. պարտ էր յամենայն Հայաստանեայ առաքել եւ ժողովե, եւ թէ ամենեքեան հաւանեալ էին, ապա զայդպիսի նորաձեւութիւն լեկեղեցի մուծանել, թէ ոչ՝ ի բաց ընկենուլ: Ո՞ր իրաւունք է այդ, ինքնահաճոյ մտաց ախորժակօք գրել եւ առ ամենեսեան առաքել, թէ ընկալալուք:

«Նաեւ յոյժ հաւանութեամբ, ասէ, ընկալաք:— Դուք օրիւորերբ եւ դուք ընկալուչք. կտրի գեղեցիկ. բայց չէ ճշմարիտ, զի նոյն ինքն ի տեղին բազումք հակառակեցան եւ դեռ տակաւին ևս հակառակին. եւ իրք որ ի սահմանէն իւրում հակառակութիւն կրէ, յալտ է՝ թէ ոչ է ճշմարիտ, այլ սուտ է:

«Այլ եւ պատուով, ասէ, ընկալաք զհրամանս սուրբ հօրս՝ իբրեւ ճշմարիտ: Թէ ս. հայր էր, ընդէր ընկեցիք յաթոռոյ եւ չար ի վերայ եգիք, եւ ընկեցող դուք՝ որ օրինադէք զբանսն. ծածկեալքն ոչ թազչին, այլ յալտնին, Տէրն հրամայէ. բայց ձեզ որքան հնար էր, լընդգիմակէն պարտ էր ջանալ եւ ոչ սիրով նենգել եւ պարսաւանօք պատուել:

«Եւ հաստատեցաք, ասէ, լեկեղեցիս Հայոց: Ի գրոց՝ Առաջին Հայք եւ Երկրորդ եւ Երրորդ եւ Չորրորդ անուանին. եւ Կիլիկէ յայսցանէ ոչ է եւ ի սոցանէ ի ժողովդ ձեր ոչ ոք էր. լոր եկեղեցիս հայոց ասես՝ հաստատել: Յալտ է թէ յոչ որ:

«Այլ, ասէ, գլուխքն աստ էին: Գլուխն այնքան է գլուխ, որքան ի վերայ անդամոց մարմնոյն հաստատեալ է, իսկ յորժամ ի բաց կտրեսցի՝ որոշելով ի մարմնոյն, յայնժամ ոչ է գլուխ, այլ խաղալիկ, ծաղր եւ ալպն կատականաց:

Աւանդութիւնս այս, ասէ, եւ կարգաւորութիւն ասոնից ի ս. Լուսաւորչէն սկսեալ կայր լեկեղեցիս հա-

յոց եւ ի պատճառէ իմեքէ խափանեալ եղեւ»։ Երբ այդպիսի սրտտես եւ կորովաբերք էք, որ գիտացիք թէ յառաջն էր եւ յետոյ խափանեալ եղեւ, զպատճառն ընդէր ոչ գիտացիք, կամ զժամանակն, թէ յորոց պատճառէ կամ յորում ժամանակի։ Ս. Ներսէս ի թուղթըն՝ որ առ Մանի թագաւորն յունաց, գրեալ է թէ «զաւանդութիւնս զայս ի ս. Լուսաւորչէն մերմէ ունիմք, զոր ընկալեալ էր նորա ի սրբոցն, որ յառաջ քան զնա»։ եւ դուք ստէք եթէ ի պատճառէ իմեքէ խափանեալ. ով որ միտս ունիցի, կարէ ճշմարտապէս ընտրել, թէ ձեզ պարտ է լսել՝ թէ ս. Ներսիսի եւ եղբոր նորին Գրիգորի, եւ միւս Գրիգորի Վ. Կայսարի, որ սքանչելիք եւ զարմանալիք են։

«Եւ սկսեալ աշտմ, ասէ, ի ձեռն եպիսկոպոսապետին Գրիգորի եւ Կոստանդեայ եւ Լեւոնի, Օշնի եւ Ալիւնախի»։—Ո՛հ, ո՛հ, ո՛հ անբանութեանս եւ կարի յոյժ անզգայութեանս։ Սուրբ եւ երանելի մեծապատիւ կայսրն Կոստանդիանոս յարեւելից եւ յարեւմտից, ի հիւսիսոյ եւ ի հարաւոյ եւ յամենայն գաւառաց ժողով արարեալ, սրբոց եւ իմաստնոց եւ սքանչելագործաց, որք զհոգին սուրբ ընկալեալ էին իբրեւ զառաքեալսն, մահացուցանելոյ եւ կենդանացուցանելոյ իրաւունք առեալ՝ իբրեւ զՊետրոս եւ զայլ առաքեալսն. իսկ սաստ ասէ՝ «Գրիգորի, Կոստանդիւ, Հեթմիւ եւ Ալիւնախի, իշխանօք եւ ոսմիկ ժողովրդովք, զորոց զգործն Աստուած գիտէ՝ որ ծածկագէտն է։ Իշխանօք եւ թագաւորօք կարգ եւ կանոնք եկեղեցւոյ ոչ է երբէք եղեալ եւ չէ պարտ լինել, զի առաջին թագաւորքն վասն ճշմարտութեան միայն ժողով հրամայէին սրբոց հարց լինել, իսկ զընտրութիւն ի ձեռն նոցին թողուին։ Իսկ սաստ սպառնալիք եւ սաստ թագաւորական ոչ հնազանդելոցն եւ ուխտագրութիւն զհրամանս արքայի եւ ըզհաճոյս նորին, թէ եւ անօրէնութիւն իցէ յանձն առնուլ կատարել, եւ ապա քահանայապետական աթոռոյն արժանանալ։

«Մի ոք, ասէ, սուրբ ժողովոյս օրինադրութեան ընդդիմանալ»։—Սուտ ժողով պարտ է ասել՝ եւ ոչ

սուրբ, ի հոգւոյ ստուծեան, եւ ոչ ի Քրիստոսի Հոգւոյն, որ Աստուած է ճշմարիտ:

«Զի մի, ասէ, ընդ պատուհասիւք դիցի, եւ մասն եւ բաժին ընդ հերետիկոսացն ընկալցին»: Թէ մարմնական սպառնալք պատուհաս, ես եւ հաւանողք ինձ պատրաստ եմք ի վերայ ճշմարտութեան եւ սրբոցն օրինադրութեան մեռանելի. եւ հաւատամք ըստ հրամանի սրբոյ Հօրն մերոյ Գլխորդի վկայաւորի, այսու չար չարանօք տռաջին սրբոցն գտանել մասնակից: Իսկ ընդ հերետիկոսացն, զոր ասէք, բաժին նոքա ընկալցին, որ զսրբոց լուսաւորչացն մերոց զհրամանսն առհամարհեն, զցանկ օրինացն պատառեն և զառաջին սրբոց հարցն զկանոնադրութիւնսն խափանեն: Իսկ զարեղէն հացն, զոր ասէ, և առանց գինւոյ ջուրն՝ ի սրբոց յանդիմանի, զի սուտ է և ոչ ճշմարիտ (տես. Ընդհ. էջ. 181): Նաեւ Ասորին ասէ. «զստհմանս եկեղեցւոյ խաղաղութեամբ եղ-Քրիստոս և զպատուիրանս, որ ոչ ի զարեղէն հացէ դարմանի իբրեւ զանասուն, և ոչ փրկեսցէ զնա Գէղէոն, որ եղեւ օրինակ զարեղէն նկանակի. այլ Էմմանուէլ, որ կոչեաց զանձն իւր հաց ցորենոյ, և ասէ՝ թէ «ոչ հատն ցորենոյ անկեալ լերկիր մեռանիցի՝ ինքն միայն կայ, ապա եթէ մեռանիցի, բազում արդիւնս առնէ» (Յովհ. ԺԲ, 24): Արդ ինքն յորժամ ճաշակեաց զկամաւոր զմահն, եւ ի գլուխ մեծի արգեանց և արար մեծագոյն շեղջս ցորենոյ եւ դարմանէ զեկեղեցի իւր: Եւ աստ ջրի՝ զինչ վկայութիւն է. որով յանդիմանին ստախօսքն և անձնահաճքն: Եւ արիւնն և ջուրն ի կողէն, զոր ասէ, ի ս. Խորհուրդն թէ իցէ, զնեմք աստ զսրբոցն բանքն, որով յայտնի ճշմարտութիւն և յանդիմանի ստութիւն: Ասէ սուրբ վարդապետն եւ հռետոր բանիւրուն իմաստութիւնն Յոհան՝ մականունն՝ Սարկաւագ կոչեցեալ. զրէ այսպէս. «Ոչ է պարտ խմորով եւ ջրով զանապալկանն ապականել խորհուրդ: Զի Դաւիթ սսէ. «ոչ տացես սրբոյ բուլ տեսանել զապականութիւն» մի ոք յառաջ բերիցէ զանտեղի պատասխանին, թէ զրեալ է՝ «մանուկն աճէր եւ զօրանայր»: զի ոչ է այս իսկ վասն ջրոյն ի կողիցն որ ասեն «եւ ջուր եւ արիւն»: Ան-

Հանճար է խորհրդածութիւնդ եւ ամենեւին հակառակ ուղիղ իմացութեան, վասն զի ոչ ի խաչին գոյով ասաց. «զայս արարէք առ իմոյ յիշատակի»։ ալլ ի վերնատանն ի խորհրդոյն աւանդութեան կատարման, ուր ոչ զայն ասաց առնել իւր յիշատակ։ «Տօնեսյուք. մի ի խմորս հինս չարութեան եւ անզգամութեան, ալլ յանխմորս՝ ստուգութեան եւ ճշմարտութեան»։ Խմորեալ հաց չարութեան եւ հեշտասիրութեան, ալլ եւ ամբարտաւանութեան, որպէս եւ որք ճշմարտութեամբ գտեղիդ (Ա. Կոր. Ե, 8) քննեալ թարգմանեցին, նշանակիչ է. իսկ բաղարջ անաւելորդ պարզութեան եւ չարաբանաց եւ նուաստախոհութեան, ուստի եւ մին խոտեցաւ յաստուածային սեղանոյն առ հնովն, եւ միւսնն ընտրեցաւ։ Ընդէր արդ զհակառակն գործով եւ տեսութեամբ փոքրութէք, եւ զայն յանպարկեշտից ոմանց՝ թէ դէպ լիցի՝ եւ ի պողնկաց կանանց եւ ի կրպակաւորաց վտճառականաց, յորոց ոչ վայել է եւ ոչ յալլ ինչ խոնարհագոյն պէտս սրբութեան մոլծանել բնաւ եւ ոչ գոյզն ինչ։ Զկապէսս պողնկի եւ ոչ օրէնք հրամայէին առնուլ ստուէրին սպասաւարաց։ Աղանդոց է օրինադրութիւնդ, քաջ գիտասցիք, եւ ոչ խորհրդածուաց եկեղեցւոյ, զի արդեամբք զոր բանիւ կասկածէին, աւանդեցին զերկոսին կարծիս ամբարշտութեան. սպականութիւն զանապականն եւ ի գառի կուսէն աստուածային ծնունդ. ոչ սոյնպէս, ալլ ըստ մեզ»։

Եւ բազում բանք են սրբոյ վարդապետին յայս միտս, զոր ոչ կարասցուք աստ ժողովել զամենայն։ (մեզ յայտնի վիպութիւններ բերելուց յետոյ, ասում է). նաեւ որ ահանջս ունի լսելոյ. բուական են այսոքիկ, զի ասէ. չտուր իմաստնոյն պատճառ եւ իմաստնագոյն լիցի»։ Իսկ որք ոչ կամեցին լսել, մեք անպարտ եմք. սակս ալսօրիկ իւրաքանչիւր ոք լիւր միտս հաճեսցի։ Եւ Քրիստոսի փառք ¹⁾։

Առաւել Յէր Միքիկեան.

¹⁾ Յուշագիրը ասում է. «չստացող այսմ աստուածապատում գաւանդութեանս ուղղափառաց զՅովհաննէս բաշանայ, որ մե-